

VI. DE GROEI NAAR HET CDA

Het is in de Nederlandse politieke verhoudingen een heel bijzonder gebeuren wanneer drie partijen, die weliswaar stoelen op eenzelfde geestelijk fundament, maar onderling toch zeer verschillen in traditie, in sociale en culturele achtergrond, elkaar niettemin weten te vinden en opgaan in een nieuwe politieke partij. Het CDA is in zekere zin tot stand gekomen tegen de verdrukking in.

Het is ontstaan, ondanks al het gebeuk van PvdA, VVD en D'66; ondanks verschillen van inzicht tussen en binnen de partijen over grondslag en politieke koers en ondanks – het is tenslotte politiek bedrijf – botsende ambities van enkele voormannen, die er qua positie in het grotere geheel niet op vooruit zouden gaan. Het CDA is wat dit betreft een groot succes, zeker ook gelet op de aanhang in het land. Die aanhang is niet zorgvuldig benaderd door middel van public relation-bureaus om vervolgens te worden gekoesterd met een omzichtige politieke strategie. Nee, die aanhang heeft zichzelf aangediend, of beter: opgedrongen, met de eenvoudige boodschap: het CDA moet er komen, want wij voelen ons onderling verbonden, welke onenigheid de top ook mag constateren. De kiezers honoreren vervolgens het CDA in een mate, die weinigen hebben verwacht en waarvan velen zich afvragen waaraan dat is verdiend.

Ondanks dit succes is dit boek toch geen feestbundel geworden. Wanneer wij de afgelopen dertien jaar overzien, dan valt vooral op dat de vorming van het CDA zich niet uitsluitend in een hoog gestemde sfeer heeft voltrokken.

Bovendien: niet allen maken de 11e oktober mee. Velen binnen het CDA zullen met grote vreugde de fusie begroeten, omdat zij dat ervaren als de beste partij-politieke vormgeving van hun christen-democratische idealen. Zij hebben voor zichzelf de afgelopen jaren kans gezien uit de beslotenheid en de vertrouwdheid van de eigen partij te breken. Zij zijn op zoek gegaan naar geloofsgenoten met wie zij op het politieke erf wezenlijk verder hopen te kunnen komen, dan waartoe men in eigen kring in staat was. Maar er zijn er ook die de hoop op een wederzijdse herkenning van gelijkgezindheid hebben verloren. Dat maakt dat 11 oktober ook gemengde gevoelens teweeg brengt. Omdat er naast de vreugde ook een gevoel van teleurstelling is dat de groei naar het CDA heeft moeten verlopen zoals het is verlopen. Er hebben personen afgehaakt die niet hadden mogen afhaken, omdat zij die zijn gebleven zich met hen ten diepste verwant voelen. Had de totstand-

koming van het CDA niet anders kunnen verlopen?

Deze vraag wordt in dit boek niet beantwoord. Maar we kunnen wel tot slot op het groeiproces naar het CDA terugkijken en – kort – enige mogelijke verklaringen aan de orde stellen.

a. De opstelling van KVP, ARP en CHU

Voor de KVP kon de groei naar het CDA niet snel genoeg gaan. Men had van meet af aan grote haast. Het is een gangbare opvatting dat de KVP de gesprekken met ARP en CHU heeft gezocht nadat haar aanhang snel terugliep. De feiten wijzen evenwel anders uit. Partijvoorzitter Aalberse neemt al voor de verkiezingen van 1963 het initiatief voor het gemeenschappelijk optreden van de drie bij de naderende verkiezingen. Zijn initiatief komt echter te laat: de partijen zijn elk voor zich al te ver met de voorbereidingen. De uitslag van de verkiezingen brengt de KVP op een na-oorlogs record van 50 zetels. De werkelijke aanleiding voor de KVP om de gesprekken aan te gaan is de ontwikkeling die de katholieke wereld in de jaren '60 doormaakt. De KVP krijgt, evenals zoveel andere katholieke organisaties, te maken met een ontwikkeling waarin zij zich bewust wordt van een eigen politieke verantwoordelijkheid, min of meer los van de katholieke kerk. De KVP ondergaat dit niet alleen; zij zoekt deze zelfstandigheid nadrukkelijk op en legt daarvan getuigenis af in het voor haar baanbrekende Structuurrapport uit januari 1966. In haar pogen zich rekenschap te geven van haar nieuwe zelfstandigheid en van haar opdracht de betekenis van het christelijk geloof voor de politieke en maatschappelijke vragen opnieuw te formuleren „ontdekt” zij ARP en CHU met wie zij zich – gesteld voor de nieuwe opgave – verwant acht. Vandaar dat de KVP het initiatief neemt en beide zusterpartijen in 1966 uitnodigt voor een gesprek.

In latere jaren komt de KVP wel onder zware druk te staan als gevolg van haar electorale nederlagen. Vanaf de verkiezingen van 1967 krijgt zij te kampen met een welhaast desastreuze afkalving in haar kiezersbestand. De afbraak van de katholieke zuil gaat sneller dan de opbouw van een algemeen christelijke oriëntatie. De KVP dreigt in een vacuüm terecht te komen. De katholieke wereld wordt alsnog getroffen door een „vertraagde doorbraak”.

Dit wordt in de hand gewerkt doordat ARP en CHU veel minder haast tonen, omdat zij in veel geringere mate te kampen krijgen met identiteitsverlies. De ARP is in de jaren '60 zelfs bezig zichzelf op-

nieuw te ontdekken. Het op zoek gaan naar een algemene christelijke oriëntatie voor de politiek en de vrees voor een te langzame groei van die nieuwe christelijke volkspartij waardoor een versplintering en afkalving van een georganiseerde christen-democratische politieke invloed dreigt, hebben het KVP-optreden door de jaren heen bepaald. Het wekt evenwel grote argwaan bij beide zusterpartijen wanneer de KVP te snel bereid blijkt rapporten voor haar rekening te nemen die zo reformatorisch getint zijn dat van een werkelijke ontmoeting geen sprake is. Dit geldt met name voor de Achttien.

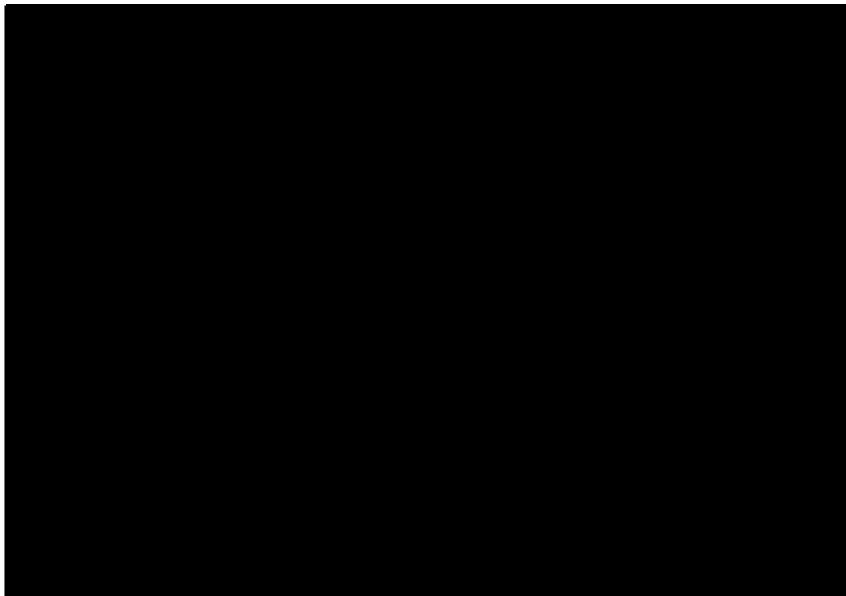
De keuze van partijvoorzitter De Zeeuw in 1971 versterkt die verwarring. Er is aan de andere kant ook in de persoon van De Zeeuw (evenals in het program-Steenkamp) een herkenning van een politieke eensgezindheid die betrekkelijk nieuw is en zijn weerslag vindt in de nota van de Contactraad. De KVP roept derhalve een verwarrend beeld op voor ARP en CHU.

Dit wordt nog versterkt wanneer De Zeeuw in maart 1975 moet vertrekken. Hoe groot de verwarring dan is, blijkt uit het feit dat de KVP De Zeeuw dwingt tot aftreden omdat De Zeeuw de in Woudschoten gemaakte afspraken met ARP en CHU wenst open te breken, en dat anderszins in de ARP de argwaan opkomt, dat de KVP-leiding het aftreden van De Zeeuw heeft afgedwongen vanwege zijn vooruitstrevende politieke opvattingen.

De KVP overweegt nog één moment zelfstandig door te gaan en ontwerpt een noodprocedure. Na de verkiezingsnederlagen van 1967, 1971 en 1972 wenst zij niet nog een keer zelfstandig de verkiezingen in te gaan. Mede onder druk van de noodprocedure wordt op de valreep, eind 1976, tot de ene lijst en de ene lijsttrekker besloten.

De KVP heeft ook haast met de organisatorische eenheid; haar organisatie is er al die jaren niet beter op geworden. Het gezicht van de KVP wordt meer bepaald door enkele landelijk bekende politici dan door een hechte aanhang in het land. Ook hier manifesteert zich de afbrokkeling van een specifiek rooms-katholiek organisatiepatroon. Zowel de ene lijst als de fusie zijn voor de KVP enkele jaren te laat gekomen.

De ARP is vanaf het midden van de jaren '60 ook volop met zichzelf bezig, maar hier overheerst niet de blik naar anderen, maar naar zichzelf. Zij bevecht op haar recente geschiedenis een vooruitstrevende politieke koers en wil die tegen geen prijs meer afstaan. Zij vreest dat de christen-democratische samenwerking daarvoor eerder een bedrei-

Achter de bestuurstafel van de KVP-partijraad, gehouden op 23-6-'73: links mr. F. H. J. Andriessen en dr. P. A. J. M. Steenkamp; geheel rechts drs. M. van Amelsvoort (foto: Hendriksen-Valk, Scheveningen).

KVP-partijraad 23-6-'73; v.l.n.r. oud-premier De Jong en de staatssecretarissen Hendriks en Mertens; geheel rechts mr. J. A. Mommersteeg (foto: Hendriksen-Valk, Scheveningen).

ging dan een stimulans zal zijn.

Zij kiest vanaf 1968 voor de tactiek om bij elke verdere stap steeds opnieuw na te gaan of voldaan wordt aan een aantal voorwaarden met betrekking tot uitgangspunt, program en beleid.

De nadruk komt spoedig te liggen op het uitgangspunt; de ARP ervaart dit als de meest wezenlijke vraag voor de nieuwe groepering en verwacht dat daarmee voor een belangrijk deel ook haar politieke koers veilig gesteld kan worden.

De ARP wordt door beide zusterpartijen ervaren als vertragende factor; bij hen leeft de vrees dat de ARP het op het laatste moment alsnog zal laten afweten. De anti-revolutionairen vinden dat er niet overhaast gehandeld moet worden, omdat er een goed CDA tot stand moet komen. Maar bij KVP en CHU groeit de argwaan dat de ARP van hen iets vraagt waartoe zij haar eigen partijleden in het verleden niet verplichtte.

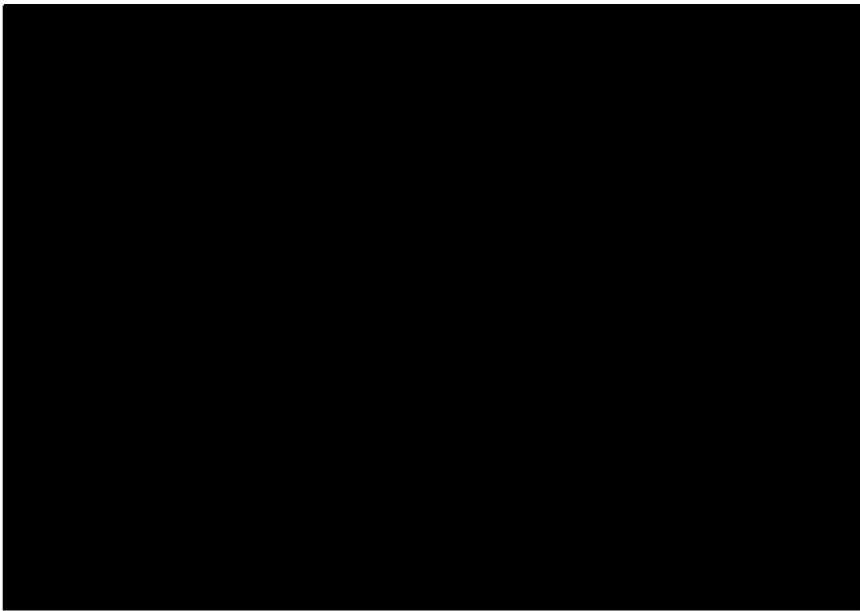
Overigens is ook de ARP geen onverdeeld huis; er is een stroming die niet de weg voorstaat van het steeds opnieuw onder voorwaarden meegaan, maar – na het verschijnen van de nota van de Contactraad – onomwonden kiest voor het CDA. Deze stroming wil volop aan de CDA-kar gaan trekken vanuit het besef dat de ARP veel heeft in te brengen in de nieuwe beweging die aan het groeien is.

Men is teleurgesteld in de wijze waarop de ARP haar zusterpartijen is tegemoet getreden, in het bijzonder de KVP. *Hoogendijk:*

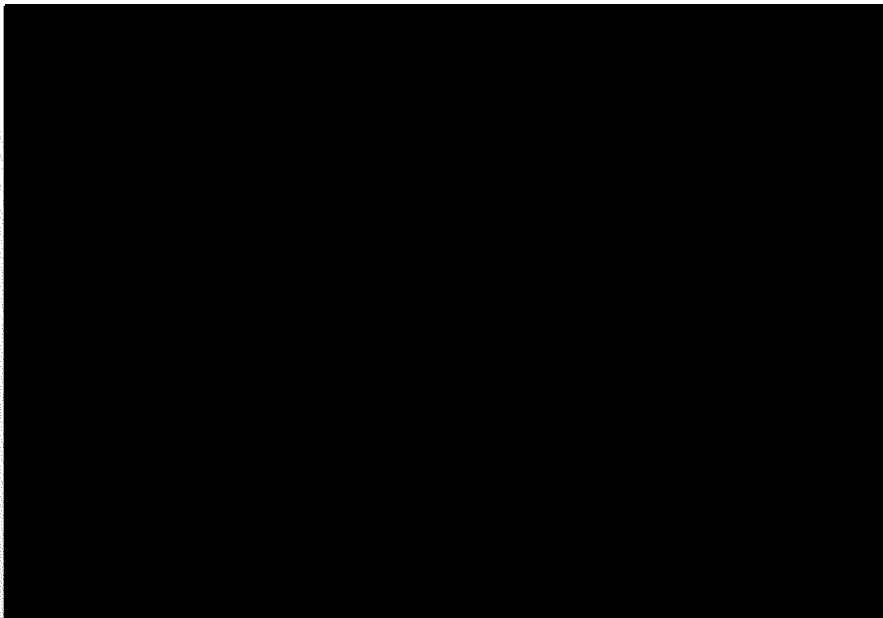
„Er kwam niet een werkelijke dialoog tot stand met het katholicisme, de katholieke wereld is voor de AR-kring even vreemd gebleven als die voorheen was. Wij hebben op klassiek gereformeerde wijze getracht de principiële toekomst van het CDA in formules van typisch anti-revolutionaire signatuur vast te leggen. De zwakheid van onze benadering is geweest dat wij onvoldoende getracht hebben onze partners te verstaan in wat hen beweegt en waarom.”

Anderen ervaren de nota van de Contactraad minder als een doorbraak en blijven behoefte houden aan een langzaam voortschrijdende ontwikkeling waarin „hypotheken” moeten worden afgelost. *Aantjes:*

„Was het niet een oer-reformatorische overtuiging dat, waar het Woord aanwezig is, dat Woord zelf werkt en altijd iets uitwerkt? Maar ik heb steeds meer moeten ervaren dat de mooie rapporten een functie hadden om het CDA tot stand te brengen, doch dat het CDA niet de functie heeft de mooie rapporten in beleid om te zetten.”

De AR-Partijraad van 23-6-'73. Boven: achter de bestuurstafel v.l.n.r. D. Corporaal, mr. W. Aantjes, dr. D. Th. Kuiper en drs. J. de Koning; beneden: op de voorste rij o.m. dr. A. Veerman (geheel links), J. Smallenbroek en mevr. T. Gardeniers-Berendsen (foto's: Ad Kon).

Toch zijn de breuklijnen in de ARP van 1975 gaandeweg vervaagd. Het rapport van de commissie-Van Verschuer en het daarop volgende Program van Uitgangspunten dragen daar in niet geringe mate aan bij.

De ontwikkelingen in de CHU zijn evenmin eenduidig. De typische CHU-inbreng komt in de jaren '60 in de verdrukking: politisering en democratisering zetten, vooral na 1967, ook de Unie aan tot het zoeken van een nieuwe politieke oriëntatie. Er is ook in de Unie enige argwaan ten opzichte van de KVP, maar veel minder dan in ARP-kring. Een belangrijke overweging hierbij is dat zij van meet af aan een veel meer open instelling en karakter heeft gehad dan de meer gesloten ARP.

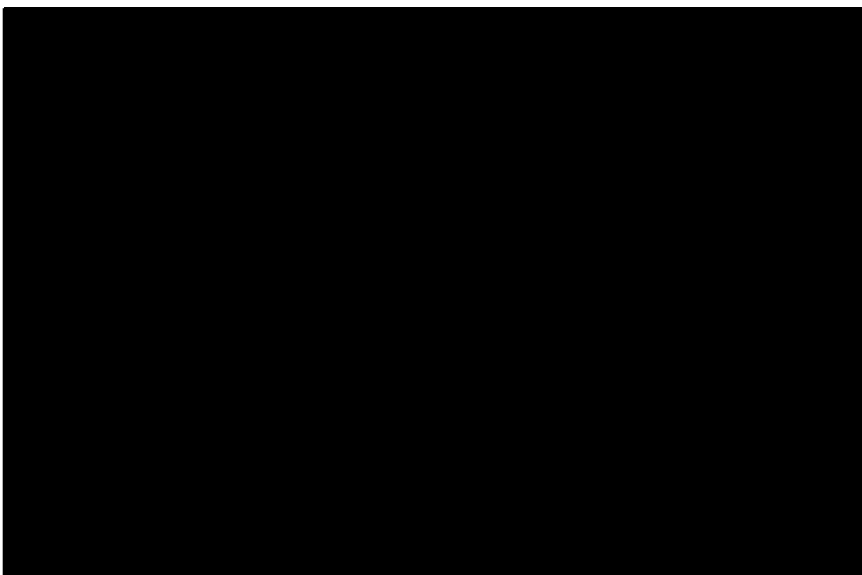
De grootste interne krachtproef krijgt de Unie te verwerken als in 1973 de meerderheid van de CHU-Tweede Kamerfractie besluit niet mee te gaan met KVP en ARP in het kabinet-Den Uyl. Over de motieven die daarvoor worden aangevoerd, wordt verschillend gedacht. De oppositie brengt de Unie in een rol tegenover KVP en ARP die niet beantwoordt aan het beeld dat de Unie daarvoor (en ook daarna) zal vervullen. Kruisinga heeft in die jaren gepoogd de CHU een herkenbaar gezicht te geven. Maar in KVP- en ARP-kring rijzen twijfels of dit het werkelijke gezicht van de CHU is; er is tevens zorg over de vraag in welke mate de christen-democratische samenwerking hierdoor wordt geblokkeerd.

Afgezien van deze in de CHU-traditie moeilijk te plaatsen periode, heeft de Unie dikwijls een bemiddelende en bruggenbouwende rol vervuld tussen KVP en ARP – een moeilijk te overschatten bijdrage aan de groei naar het CDA, met als meest kenmerkende vertolker de voormalige Unie-voorzitter mr. O. W. A. Baron van Verschuer.

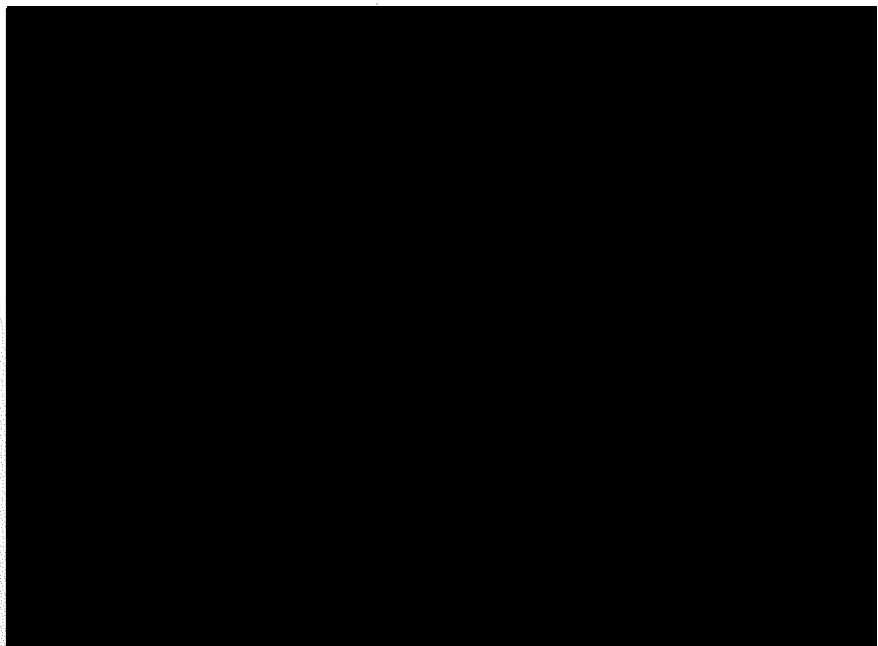
b. Enkele voorlopige indrukken

1. Aan de vorming van het CDA hebben een aantal motieven ten grondslag gelegen:

- oecumenische motieven,
- electorale motieven,
- politiek-programmatische motieven,
- het relativeren van de nationale scheidslijnen in verband met de Europese christen-democratische partijvorming.

De CH-Unieraad van 23-6-'73. Boven: achter de bestuurstafel v.l.n.r. mr. J. L. Janssen van Raay, mr. O. W. A. baron van Verschuer, dr. A. D. W. Tilanus en dr. P. A. J. M. Steenkamp; beneden: op de voorste rij o.m. dr. R. J. H. Kruisinga, T. Tolman en mr. Y. Scholten (foto's J. Pit, Voorthuizen).

Deze motieven hebben niet voor alledrie de partijen in gelijke mate gegolden. De afgelopen 13 jaar wekken de indruk dat dit verschil in motieven onvoldoende is onderkend en dat men er lang niet altijd in is geslaagd de ander in zijn motieven te begrijpen. Het gevoel van onderlinge verbondenheid werd op deze wijze voortdurend begrensd door een zekere achterdocht. In de ARP verdenkt men de KVP ervan uit slechts electorale overwegingen te handelen en daarom hoe dan ook bij het CDA te willen uitkomen. In de KVP verwijt men de ARP haar te lang in onzekerheid te laten. De KVP vreest dat de vertraging die voor haar besef hierdoor voortdurend ontstaat zich zal vertalen in ontbindingsverschijnselen.

De verschillende motieven worden ook niet alle even oirbaar geacht. De ARP heeft nooit veel begrip willen opbrengen voor de electorale motieven van de KVP (en later, na 1972 in mindere mate van de CHU), terwijl beide andere partijen het volstrekt legitiem achtten een georganiseerde christelijke invloed in de politiek zoveel mogelijk veilig te stellen. In ARP-kring is ook het oecumenisch motief omstreden; het wordt op zichzelf onvoldoende geacht voor eenwording. De KVP heeft het relativeren van nationale verschillen, gelet op de Europese verhoudingen, veel sterker benadrukt dan CHU en ARP, die veel minder Europese oriëntatie hadden dan de KVP. Dat wakkerde bij beide andere partijen dikwijls de angst aan voor een „CDU-ontwikkeling”.

De basis van de drie partijen waardeert de motieven die in het fusie-proces een rol hebben gespeeld anders dan de leiding van de partijen waartoe zij behoort. Aan de basis overheerst het oecumenisch motief en de ervaring dat op plaatselijk en regionaal niveau de politieke overeenstemming zich veelal reeds jarenlang in de praktische politieke verhoudingen heeft gemanifesteerd. Men heeft bovendien een goed ontwikkeld gevoel voor het electorale motief. Deze drie motieven worden bij de leden van zowel ARP, CHU als KVP aan de basis, anders dan in de leiding van hun partijen, gemeenschappelijk gedeeld. De kiesverenigingen en afdelingen hebben zich dan ook de afgelopen jaren steeds in overgrote meerderheid uitgesproken voor een verder voortgaan van de onderlinge samenwerking.

2. De grondslagdiscussie heeft de afgelopen jaren de groei naar het CDA overheerst. Meer dan eens is in alle drie de partijen hiervoor gewaarschuwd; er moest meer gesproken worden over de politieke koers. De waarschuwingen hebben evenwel weinig uitgehaald. Er is

lange tijd, en voor een aantal wellicht tot vandaag aan toe, wantrouwen blijven bestaan over de wederzijdse grondslagopvattingen.

Als wij het gehele proces overzien dan valt op, dat de nota van de Contactraad al in 1972 de CDA-grondslag en een politiek profiel aangeeft, die nadien, veelal in iets andere termen, steeds terugkomen en uiteindelijk in de fusiestukken worden vastgelegd. De nota van de Contactraad is met de conference te Woudschoten een van de meest beslissende momenten geweest voor het CDA. In de nota van de Contactraad is het creatieve moment vastgelegd: de politieke strategie of overtuiging, die wordt geformuleerd als antwoord op de opdracht van het Evangelie is de centrale gedachte in 1972, in het rapport van de commissie-Van Verschuer in 1978 en in het nieuwe Program van Uitgangspunten van het CDA (1980). Woudschoten autoriseert op het hoogste partijniveau de eenheid van denken en legt de nuanceringen vast die zich daarbij voordoen.

Na de nota van de Contactraad en na Woudschoten zijn er KVP-ers en Anti-revolutionairen die alsnog afstand willen nemen van de nota van de Contactraad en van Woudschoten. Maar daar is geen ruimte voor: De Zeeuw vertrekt, en Aantjes vindt in het najaar op zijn partijraad onvoldoende bijval voor zijn aarzelingen. Ook daarna zal nog regelmatig de probleemstelling: open of gesloten partij, opdoemen, maar het aantal mensen dat doorziet dat dit een foutieve probleemstelling is, groeit eveneens gestaag.

3. Opvallend is het vrij veel wisselen van personen. Iedere partij heeft de afgelopen dertien jaar tenminste drie voorzitters en twee fractievoorzitters „versleten”. De eerste generatie partijvoorzitters (Van der Stee, Veerman, Tilanus en Van Hulst) treft de voorbereidingen, zonder evenwel tot werkelijke doorbraken te komen.

Het optreden van de tweede generatie (De Zeeuw/Vergeer, De Koning, Van Verschuer) is voor het CDA beslissend. De derde generatie heeft tot taak het werk van de tweede generatie af te ronden: Vergeer/Van Zeil, De Boer, Van Leeuwen.

Het is moeilijk aan te geven welke invloed de wisseling van partijvoorzitters op het fusieproces heeft gehad. Van groot belang is in ieder geval geweest dat de persoonlijke verhouding tussen de vier partijvoorzitters – Steenkamp is al die jaren een constante factor – uitstekend is geweest. Dit is vooral in de jaren vanaf 1973 van groot belang, temeer daar de partijleiders zich aldus zo nodig gezamenlijk sterk konden opstellen tegenover de politieke leiding van de drie partijen.

Daar was tussen 1973 en 1976 meer dan eens aanleiding voor.

Het is tevens opvallend dat in alle drie de partijen soms niet geringe spanningen hebben geheerst tussen de politieke en de partijleiding; tussen De Zeeuw en Andriessen, tussen De Koning en Aantjes, tussen Van Verschuier en Kruisinga. De partijleiding wint in overwegende mate: De Koning en Van Verschuier. In de KVP liggen de verhoudingen anders: men kan stellen dat daar De Zeeuw zelf buiten de uitgestippelde partijlijn treedt.

De beslissing over het CDA is uiteindelijk niet genomen door de Tweede Kamerfracties of door de politieke leiders maar door de partijen onder leiding van krachtige partijleiders.

De beslissingen vallen in 1975: in de KVP in maart en juni 1975, in ARP en CHU op 13 december 1975. Dan gaat de AR-Partijraad te Hoogeveen akkoord met de „geen beletsel-verklaring” van Berg en Dal en verklaart de CH-Unieraad dat het eigen profiel van de CHU-fractie niet verscherpt mag worden ten koste van de andere christen-democratische partijen.

4. De verschillende electorale vooruitzichten hebben het integratieproces niet bevorderd. Deze waren voor KVP en CHU niet zo gunstig. Met name de KVP heeft te maken gehad met een desastreuze afkalking van haar kiezersbestand. Zij verliest veel van haar intelligentsia aan de PPR. Het NKV ontwikkelt zich in de richting van het NVV, waardoor ook hier een vervreemdingsproces ontstaat. De KVP krijgt bovendien de gevolgen te verwerken van de zich toespitsende tegenstelling in de Nederlandse kerkprovincie.

De CHU was al geschrokken van de verkiezingsuitslag van 1967, maar in 1971 en 1972 verliest zij nog aanzienlijk meer: van 12 zetels in 1967 naar 10 in 1971 en 7 in 1972. En dat in een periode dat de Anti-Revolutionaire Partij eerst in 1967 twee zetels wint, die zij ook vervolgens weer moet afstaan in 1971, maar in 1972 weer met één zetel winst uit de verkiezingsstrijd komt. De ARP ervaart deze uitslagen als een beloning van de kiezers voor haar zelfstandige politieke koers; hetgeen extra wordt benadrukt door de nederlagen die KVP en CHU krijgen te verwerken.

In KVP- en CHU-kring verdenkt men de ARP en Biesheuvel ervan in 1972 niet met één lijst te willen uitkomen. De ARP, zo denkt men, ziet verlangend uit naar de winst als gevolg van het optreden van het kabinet-Biesheuvel. Tussen 1973 en eind 1975 wordt Kruisinga ervan verdacht de éne lijst tegen te houden om als CHU de oppositiewinst te

kunnen opstrijken. Het lijkt geen twijfel dat dit optreden van de CHU haar geen windeieren heeft gelegd bij onder meer de verdeling van plaatsen op de éne CDA-lijst.

5. Er is een verschil geweest in moment waarop de drie zich tot het CDA hebben bekend. Dit heeft tot veel verwarring en achterdocht aanleiding gegeven.

De KVP neemt voor zichzelf al aan het eind van de jaren zestig materieel het besluit uiteindelijk bij het CDA te willen uitkomen. De CHU heeft meer tijd nodig, wekt vanaf het begin de indruk, de samenwerking te willen en neemt voor zichzelf medio 1973, bij de oprichting van het bestuursorgaan, materieel de beslissing uiteindelijk bij het CDA te willen uitkomen, dit ondanks de afwijkende rol van de CHU-Tweede Kamerfractie die dan ook later tot de orde wordt geroepen. De vraag die voor beide partijen dan overblijft is: hoe komen we daar en in welk tempo?

De ARP is van het begin af aan minder uitgesproken over de vraag of het CDA er moet komen of niet. Men kiest voor de strategie om in elke fase slechts onder bepaalde voorwaarden mee te gaan met de volgende stap. Dat wordt door de andere twee ervaren als een traineren van ontwikkelingen en als een niet volledig loyale houding. Voor partijen die materieel voor zich de beslissingen al hadden genomen was het anti-revolutionaire optreden ook minder loyaal. Maar de leiding van de ARP werd daardoor niet aangesproken; want zij had nog niet gekozen. De beslissing voor alle drie valt uiteindelijk eind 1975. Wat daarna gebeurt is niet meer dan het uitwerken van de principebesluiten, waaraan de drie zich in overgrote meerderheid hadden verbonden.

6. Het ontwikkelingsmodel dat voor de groei van de federatie naar de fusie is gekozen, heeft de groei naar het CDA extra bemoeilijkt. Er is overigens vooral door ARP en CHU heel bewust gekozen voor een model waarbij pas op het laatste moment voor de fusiedatum wettelijke verantwoordelijkheden door de oorspronkelijke partijen worden overgedragen aan het CDA. Daardoor is de mogelijkheid en dikwijls ook de behoefte ontstaan om de eigen identiteit zo lang mogelijk overeind te houden en zo mogelijk verder aan te scherpen. In dit model zijn de drie partijen vooral als onderhandelaars tegenover elkaar blijven staan, met de daaraan verbonden behoefte aan de eigen achterban duidelijk te maken dat men niet te veel heeft ingeleverd. Als

er toch al misverstanden en twijfels zijn, dat worden die in het model dat gekozen is, eerder versterkt dan afgezwakt.

Men had ook kunnen kiezen voor een model, waarbij in fasen verantwoordelijkheden door de oorspronkelijke partners aan de nieuwe partij worden overgedragen. Dan zou sneller de noodzaak zijn ontstaan om met elkaar de problemen op te lossen en een gezamenlijke identiteit te zoeken. Dan ook zou de kans groter geweest zijn om elkaar beter te leren kennen en elkaars intenties dieper te doorgronden.

Het trage groeiproces dat nu is ontstaan heeft het élan aan de basis nadelig beïnvloed. Is daaruit wellicht de sterke betrokkenheid aan de basis met de persoon van Van Agt te verklaren? Als een mogelijkheid om op die manier enthousiasme voor de christen-democratie te tonen, waar andere wegen geblokkeerd werden?

Men kan zich afvragen of een fusieproces wel het juiste klimaat kan creëren voor een echte openhartige onderlinge discussie. Het fusieproces is immers toch een soms beklemmend proces geweest, waarin het moeilijk was open en onbevangen met elkaar te discussiëren over wat christen-democraten beweegt. Maar geen enkele fusie gaat zonder strubbelingen. Niet in het bedrijfsleven, niet in het veld van maatschappelijke organisaties, en ook niet in de politiek. Trouwens: het klimaat is niet ideaal geweest, maar men kan zich afvragen of er in een rustiger periode wel zo fundamenteel zou zijn nagedacht over wat ons drijft. De historicus zal te zijner tijd een oordeel moeten vormen, mede op basis van een diepergaande analyse. Wat nu opvalt is, dat de vorming van het CDA niet alleen in hooggestemde sfeer heeft plaatsgevonden. Het is in feite een aaneenschakeling van moeilijkheden, tegenstellingen en onderhandelingen. Wat ook opvalt is dat desondanks het CDA voetje voor voetje, maar onstuitbaar, verder is gebracht. Het CDA is de afgelopen jaren gegroeid. Wat is de kracht geweest die dit mogelijk heeft gemaakt? Wij laten het antwoord in het midden, maar laten tot slot de man aan het woord die in persoon de voortgang representeert: de scheidende voorzitter Steenkamp.

c. Gesprek met Steenkamp

U bent een van de zeer weinigen die de totstandkoming van het CDA van het begin tot het einde heeft meegemaakt. Hoe bent u er destijds bij betrokken geraakt?

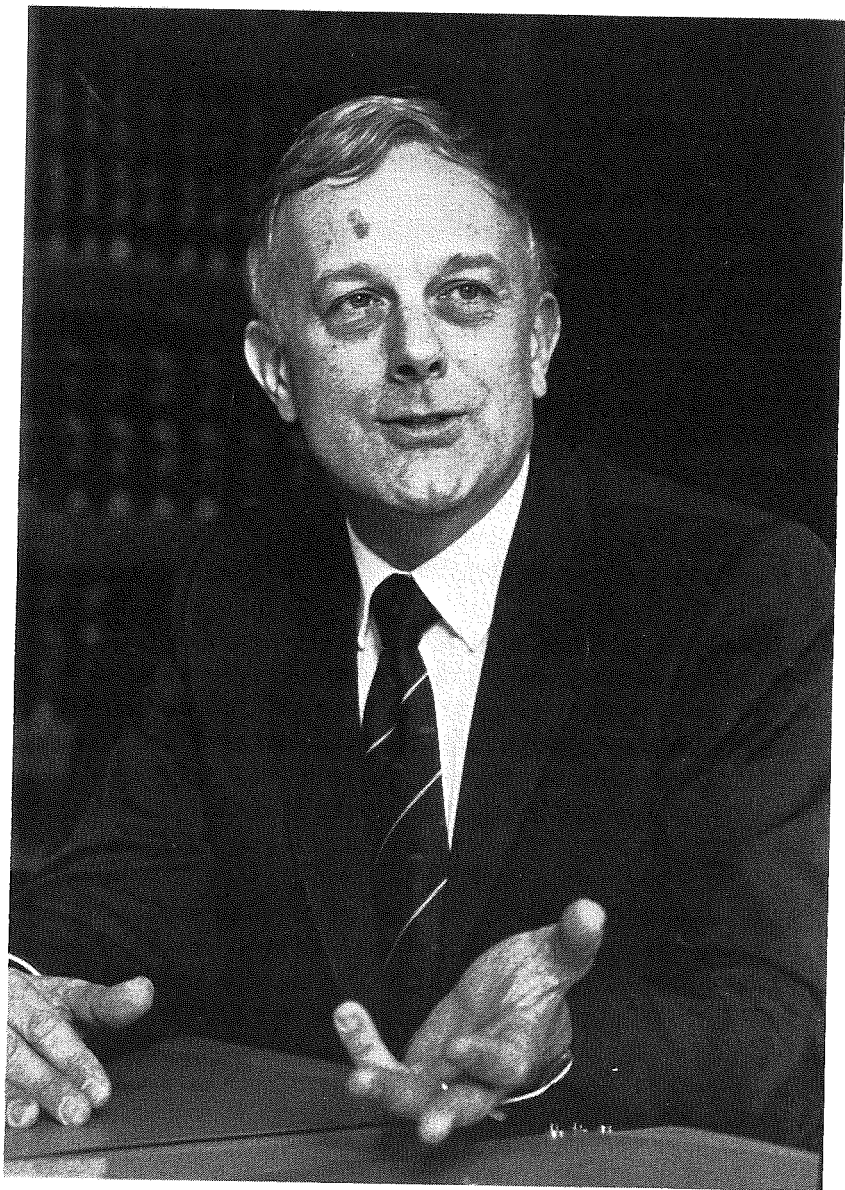
Steenkamp: Het is begonnen op 8 juni 1968, met een rede voor de KVP-Partijraad, waarvoor de toenmalige KVP-voorzitter Van der Stee mij had uitgenodigd. In die rede hield ik een sterk pleidooi voor een christelijke volkspartij uitgaande van het „Gij zult mijn getuigen zijn”-motief en heb ik ook in programpunten aangegeven wat die partij zou moeten nastreven. Weliswaar was ik in de jaren '50 al lid van het partijbestuur van de KVP, maar mijn betrokkenheid bij de samenwerking kreeg vooral gestalte in die rede in Tilburg. Mede als gevolg van die rede werd ik uitgenodigd voorzitter te worden van de KVP-Programcommissie voor de verkiezingen van 1971. Het zgn. program-Steenkamp is tot stand gekomen in de bekende bijeenkomsten in Heeze, in het klooster Kappellerput. Bij die gelegenheid heb ik ook Van Agt leren kennen die het program voor het grootste deel geredigeerd heeft.

De rooms-katholieke wereld en de KVP waren nogal in beweging in de jaren '60. Hoe plaatst u het bekende Structuurrapport van 1966 in deze tijd?

Steenkamp: In geen enkele andere kerk is er die jaren zoveel gebeurd als in de rooms-katholieke kerk. De katholieke kerk, met name in Nederland, is onherkenbaar veranderd in die jaren. En dus ook de KVP. Dan moet ik natuurlijk één man noemen: Paus Johannes XXIII. In de loop van de jaren '60 bleken zijn volgelingen nog radicaler te zijn dan hijzelf. Het bracht de KVP in een stroomversnelling. Het Structuurrapport sloot definitief een periode af van een aan de kerk gebonden KVP. Maar wij hebben als katholieken niet onmiddellijk onderkend dat declericalisering (het los komen van de kerk) iets anders is dan deconfessionalisering: het loslaten van het evangelisch uitgangspunt. Dat heeft de verwarring naar ARP en CHU gewekt, ook na het rapport van de Achttien.

Wanneer is er voor het eerst werkelijk consensus ontstaan tussen de drie partijen?

Steenkamp: In de nota van de Contactraad „Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij” uit 1972. Ik heb die Nota voor het grootste deel zelf geschreven en u vindt daar ook duidelijk de gedachte die ik al een lange tijd koesterde. Ik heb altijd grote belangstelling gehad voor de verdeling van verantwoordelijkheden in de samenleving. Bijvoorbeeld in mijn proefschrift, dat handelde

Dr. P. A. J. M. Steenkamp (foto: Nick Morelis).

over de opvattingen in protestantse kring over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Dat was in 1951. Mijn inaugurele oratie, in 1960, was getiteld: „Gedeelde verantwoordelijkheid in ons maatschappelijk bestel”. U ziet dus dat die gedachte van een verantwoordelijke maatschappij, die geënt is op de opvattingen van de Wereldraad van Kerken, zoals die in 1948 werden verwoord, mij altijd sterk heeft beziggehouden. Voor het behoud van de democratie en het niet vervallen in dictatuur is het noodzakelijk, dat de verantwoordelijkheden in de samenleving gespreid zijn. Ook in onze tijd maak ik mij grote zorgen over het voortbestaan van de democratie. Ook thans wordt het verantwoordelijkheidsstreven in de samenleving ondergraven, is men niet meer geneigd verantwoordelijkheden te aanvaarden en wil men de gevolgen van zijn daden graag afwentelen op de gemeenschap. Juist voor een christen-democratische partij, die weet dat de mens zijn bestemming niet zelf bepaalt, maar een opdracht heeft gekregen, dient de verdeling van verantwoordelijkheden een leidend beginsel te zijn in haar visie op de samenleving.

In de Nota van de Contactraad wordt behalve een visie op de verantwoordelijke samenleving ook beschreven hoe protestanten en katholieken kunnen samenwerken in één politieke partij. Hoe is uw belangstelling voor deze samenwerking ontstaan?

Steenkamp: Ik herinner mij dat ik daarover al als jongeman van 18 jaar sprak met dr. Witteman, die in de oorlog soms bij ons ondergedoken zat. Hij was toen fungerend voorzitter van de Rooms-Katholieke Staatspartij. Witteman was een sterk voorstander van heroprichting van de RKSP na de oorlog, maar ik bestreed hem daarin. Ik vond dat wij samen met de protestanten een christelijke volkspartij dienden op te richten. In 1947 kwam ik in het Amsterdamse Jeugdparlement, waar ik niet een katholieke maar een christen-democratische fractie oprichtte met een aantal anderen. Ik ben in een streng katholiek gezin opgevoed, maar mijn vader en moeder stonden zeer open voor samenwerking met anderen. Mijn vader was fabrieksdirecteur, maar in de top van het bedrijf zat verder geen enkele katholiek. Op een keer kwam de pastoor van Uithoorn, waar ik geboren ben, bij hem en die zei: „Mijnheer Steenkamp, zou u niet wat meer katholieken benoemen?” Mijn vader reageerde toen stomverbaasd. Ik ben dus opgegroeid in een

klimaat waarin andersdenkenden volstrekt geaccepteerd werden. Vervolgens was in de oorlog de samenwerking tussen protestanten en katholieken natuurlijk zeer innig en na de oorlog sprak het vanzelf dat je die samenwerking doortrok. Je stond samen voor de taak de samenleving op te bouwen, daar ben ik nog steeds van overtuigd.

Wat zijn uw ervaringen geweest in de Contactraad?

Steenkamp: Ik was vooral bang dat de gesprekken te lang zouden duren. Wij hadden in de commissie aanvankelijk grote problemen. Een man die toen erg op mijn nek zat was Wim Hoogendijk, de vroegere directeur van de Kuypertstichting. Die zat op een andere lijn dan ik en we verschilden geweldig van mening.

Toen ben ik op een bepaald moment tot de zogenaamde antwoordfilosofie gekomen: het Evangelie doet een appèl op ons en daar moeten we antwoord op geven. Die gedachte is, in alle onbescheidenheid, inderdaad van mij. Ik zat in de auto en toen dacht ik ineens: het Evangelie vraagt wat en daar moet je antwoord op geven. Dat is de brug geworden tussen Hoogendijk en mij. Sindsdien zijn we dikke vrienden geworden en is Hoogendijk een overtuigd voorstander van het CDA.

Uit dat antwoord vloeit voort de opgave en ik heb geleerd dat je dan „opdracht” moet zeggen. Het Evangelie doet een appèl op ons, daar moet je dus antwoord op geven. Het is een gave dat we dat mogen doen en de opgave dat we dat moeten doen.

Over de grondslag werd u het dus met Hoogendijk eens?

Steenkamp: Ja. De discussies die we daarna hebben gehad, met name op het eerste CDA-congres in 1975, hebben mij dan ook altijd buitengewoon teleurgesteld. We hadden vier, vijf jaar over de grondslag gesproken en in de Nota van de Contactraad waren wij tot echte overeenstemming gekomen. Toen kregen wij het op het Congres weer. Ik weet nog heel goed dat ik als een geslagen hond van het CDA-congres huiswaarts keerde. Ik zat alleen in de auto en toen dacht ik: Piet, je zit op de verkeerde lijn. Nu moet je onmiddellijk het stuur omgooien, laat Den Haag maar stikken, je gaat het land in. Toen heb ik onderweg op de avond van 23 augustus 1975, terugrijdend in mijn auto het besluit genomen dat ik het land zou

ingaan. Dat heb ik dan ook gedaan. Ik moet achteraf zeggen dat de basis in de vorming van het CDA de doorslag heeft gegeven.

Hoe hebben naar uw waarneming de drie partijen het fusieproces beleefd?

Steenkamp: De KVP had het gevoel dat ze gegijzeld werden. Daar leefde toch altijd de angst dat de ARP het op het laatste moment zou laten afweten. Het doordrammen, althans zo werd het ervaren, van de anti-revolutionairen op met name de grondslagkwestie en organisatorische aangelegenheden werd in KVP-kring veelal opgevat als: ze willen niet, ze houden ons aan het lijntje. Dat was weer het geval toen in het voorjaar van 1979 de fusiedatum die op 1 juni 1980 was gesteld, werd uitgesteld naar 11 oktober.

De anti-revolutionairen hebben voortdurend het gevoel gehad dat ze door de roomsen zouden worden gedomineerd. Ze waren bang voor het machtsdenken van katholieken: ons optreden wordt getolereerd, maar wij komen er niet meer aan te pas wanneer de ene partij tot stand zou zijn gekomen. Het CDA, zo was de vrees in ARP-kring voortdurend, zou een vergrote KVP worden, waarin de anti's niet meer tot hun recht zouden kunnen komen.

De Unie heeft zich dikwijls achtergesteld gevoeld; een soort stiefkind-complex. Door de massaliteit van de KVP en de totaal eigen benadering van de ARP zou de Unie wel eens tussen wal en schip kunnen geraken, zo luidde de vrees.

Het is duidelijk dat als drie partijen zo naar een fusie toe leven, je al gauw met verkrampde reacties komt te zitten. En het is dan geweldig moeilijk om te voorkomen dat een bepaalde handeling van de een door de andere partners foutief wordt geïnterpreteerd.

Overigens waren er natuurlijk ook grote verschillen binnen de partijen. Bijvoorbeeld in de ARP tussen mensen als Aantjes en Hoogendijk. Aantjes heeft vooral na 1975 nooit zoveel waarde toegekend aan een oecumenische ondergrond onder het CDA. Hoogendijk heeft dat nadrukkelijk wel gezien en ik ben het volstrekt met hem eens. De rede van Aantjes op het eerste CDA-congres is toch een opdracht voor christenen om daar in de politiek gestalte aan te geven?

Maar een oecumenische gezindheid is voor een politieke partij toch niet voldoende. Daar behoort, zoals de Nota van de Contactraad ook schrijft, toch een gemeenschappelijke politieke oriëntatie bij?

Steenkamp: Dat is volstrekt juist. Mijn grote ideaal is een brede evangelische volkspartij, maar daar horen bijvoorbeeld SGP en GPV niet bij. Ik vind dat binnen het CDA er een zekere bandbreedte moet bestaan ten aanzien van politieke opvattingen die in onze kring legitiem zijn. Er moet, om maar eens wat te noemen, ruimte zijn voor aan één kant iemand als Van Leijenhorst en aan de andere kant iemand als Jan Nico Scholten. Op dit punt vind ik dat er in onze partij wel eens te weinig tolerantie is. Wanneer wij als partijvoorzitters weer eens een verklaring hadden uitgegeven, dan kreeg ik hetzij brieven van spijstemmers aan de ene kant, hetzij van spijstemmers aan de andere kant. Je kan die bandbreedte niet te klein maken, omdat het ons te doen is om een partij waarin een groot aantal christenen hun idealen kunnen realiseren.

Waar liggen voor u de grenzen, naar beide zijden?

Steenkamp: Ik wil er drie noemen. Allereerst het Bijbels uitgangspunt. Daar hoeft ik niet over uit te wijden: iemand die dat ontkent, hoort in het CDA niet thuis.

Vervolgens vind ik dat een christen-democratische partij moet hechten aan een hervorming van het gehele maatschappelijke bestel. En in de derde plaats vind ik dat een christen-democratische partij zich moet willen herkennen in het beeld van de barmhartige Samaritaan: het klaarstaan voor de mens in nood, de mens die aan de zwakke kant in onze samenleving staat. Dat is onze mentaliteit. Mij is in dit verband wel verweten dat ik het CDA tot elke prijs wil. Dat is niet juist. Mijn uitspraak van een paar jaar geleden, dat „de honden blaffen, maar de karavaan gaat verder” is dan ook totaal anders uitgelegd dan ik destijds heb bedoeld. De critici hebben kennelijk Karl May nooit gelezen. Het was mijn bedoeling om aan te geven dat de tegenstanders buiten het CDA voortdurend tegen het CDA aan blaffen, maar dat wij ons daar niet door van de wijs laten brengen: wij gaan onze eigen weg en wij gaan verder.

Wat opvalt is dat zo weinig partijleiders de hele periode van de groei naar het CDA in een leidende positie hebben meegemaakt. Alle drie de partijen hebben elk tenminste drie partijvoorzitters versleten. U bent vrijwel de enige die van het begin af aan is gebleven. Hoe heeft u dit volgehouden?

Steenkamp: Roosevelt heeft eens gezegd dat in de politiek naïveteit

en idealisme dikwijls synoniemen zijn. En ik denk dat dat klopt. Veel mensen vinden mij naïef terwijl ik voor mijzelf het gevoel heb dat ik op een heel planmatige en systematische wijze een aantal idealen wil verwezenlijken. Als ik dat ideaal niet had gehad, dat ideaal van een brede evangelische volkspartij, dan had ik het ook niet volgehouden. Daarbij komt, in alle eerlijkheid gezegd: ik heb geen politieke ambities. Ik beleef mijn fijnste dagen als ik op de Hogeschool in Eindhoven zit. Ik denk dat ook dit gegeven de afgelopen jaren belangrijk is geweest voor mijn positie in het CDA, waar ik voortdurend werd omgeven door een aantal mensen die politieke ambities hadden.

Ik heb dat natuurlijk wel betreurd, omdat de groei naar het CDA er wel eens door werd belemmerd, maar begrijpelijk vond ik dat wel. Ik heb het ook volgehouden omdat er een heel goed secretariaat achter mij stond. Dat secretariaat moest werken in een uiterst moeilijke positie, temidden van de partijsecretariaten die in feite in het CDA nog lange tijd het voor het zeggen hadden. Iemand als Jan Krajenbrink heeft de afgelopen 8 jaar zijn beste krachten gegeven aan het CDA, met alle risico's van dien. Want hij kwam uit het AR-nest van de Kuypersstichting en liep natuurlijk als CDA-secretaris het risico enigermate van zijn eigen partij te vervreemden. Hij heeft dan ook lange tijd in een soort niemandsland verkeerd, maar heeft, ook gedreven door idealistische overwegingen, doorgezet en het CDA als een opdracht gezien. Met zijn medewerkers heeft hij eindeloze overuren gemaakt, om tegen alles in het CDA toch tot stand te helpen brengen.

U heeft het volgehouden, maar ook u zult uw hoogte- en uw diepte-punten hebben gehad?

Steenkamp: Allereerst dit. Mensen uit mijn omgeving zeggen: als jij iets wilt had het gisteren al gebeurd moeten zijn. Welnu, die langzame weg was voor mij een voortdurende beproeving en die blijvende aarzelingen heb ik als een permanente spanning ervaren. Het jarenlang tactisch tussen de klippen door zeilen, het steeds weer andere oplossingen verzinnen, het verzoenen van partijen en het regelen van problemen hebben mij meer aangepakt dan men wel denkt. En nu mijn dieptepunten.

Ik denk allereerst aan Goede Vrijdag 1972 toen Hoogendijk mij een brief schreef over de vorderingen in de Contactraad. Die brief kreeg

ik pal voor Pasen en ik kan wel zeggen dat ik daarvan een slechte Pasen heb gehad. Uit die brief bleek mij een volstrekt andere benadering van de grondslag, dan waaraan ik dacht. Ik herinner mij dat ik toen bang was of wij er ooit nog wel uit zouden komen en ik heb al verteld hoe we eruit gekomen zijn.

De vorming van het kabinet-Den Uyl zonder de CHU is natuurlijk ook een enorm dieptepunt geweest. Het was, achteraf beschouwd, bijna niet te doen geweest dat in die fase van de groei naar het CDA een van de drie partijen gescheiden optrok ten aanzien van de andere partijen.

Er waren toen in de loop van 1973 en begin 1974 nog veel meer negatieve punten. Men maakte openlijk op straat ruzie. We mochten in die tijd van de drie partijen het woord christen-democraten of CDA vrijwel niet noemen. Ik heb toen op 7 februari 1974 een brief gestuurd naar de leden van het bestuursorgaan, waarvan ik voorzitter was, met de mededeling: Ik bied mijn ontslag aan als dit niet verandert. Wij moeten een gebaar maken waardoor de verbondenheid van christen-democraten duidelijk tot uitdrukking komt. Men moet zich goed realiseren dat wij toen stonden pal voor de verkiezingen van de Provinciale Staten en een paar maanden later voor de gemeenteraden.

Het derde dieptepunt dat ik zou willen noemen is natuurlijk het CDA-congres, maar daar hebben we het al over gehad. Daarna vond ik Haaften werkelijk een heel groot dieptepunt. Veertien dagen daarvoor, eind oktober, hadden wij in Berg en Dal een heel goed gesprek over de grondslag gehad en we waren eruit. Daar kwam ik zeer positief van terug. Maar Haaften was werkelijk het tegenovergestelde. De CHU ging overdwars liggen op het punt van de gemeenschappelijke lijst van het CDA. Daar kwamen alle politieke meningsverschillen onverbloemd naar voren. De politieke leider van de CHU, Kruisinga, benadrukte de afzonderlijke rol van de CHU. Maar in die maanden heeft binnen de CHU haar voorzitter Van Verschuer een werkelijk vitale rol gespeeld, naar mijn indruk: hij heeft toen vrij openlijk Kruisinga getrotseerd en Van Verschuer heeft ook op de Unieraad van 13 december het pleit gewonnen.

Ik denk tenslotte aan voorjaar 1979, toen opnieuw de fusiedatum moest worden uitgesteld naar 11 oktober. Dat kwam omdat Goudzwaard met nog een aantal anderen een ongevraagd advies had verzonden aan de Partijraad van de ARP. Die brief heeft veel rumoer veroorzaakt. De AR-Partijraad onderschreef de brief niet,

Dr. P. A. J. M. Steenkamp tijdens één van zijn vurige pleidooien voor de totstandkoming van het CDA (foto Nick Morelis).

maar vroeg wel om organisatorische redenen om uitstel. Die organisatorische redenen hebben velen in het CDA toen niet willen geloven. En bij mij kwam ook weer het spookbeeld op: van uitstel komt afstel. Maar toen heeft Hans de Boer mij overtuigd van het tegenovergestelde. Ik heb met Hans de Boer altijd een prima contact gehad. Wanneer er weer een ontwikkeling vanuit de ARP over ons kwam, die nogal vertragend werkte, dan kwam Hans naar me toe en dan zei hij steevast: „Piet, ik weet wat je denkt, en toch is het niet waar.”

Ja, en wat de hoogtepunten betreft: natuurlijk allereerst de nota van de Contactraad. Die is denk ik toch van beslissende betekenis geweest. Ik heb voorts al genoemd Berg en Dal en ik hoop natuurlijk dat 11 oktober a.s. het hoogtepunt van de afgelopen dertien jaar wordt. Ik heb het gevoel dat dan een belangrijke fase is afgesloten; en voorzover ik er een bijdrage aan heb mogen leveren is een stukje van de opdracht die ik mij had gesteld, gerealiseerd. De Bijbeltekst: „Gij zult mijn getuigen zijn” heeft mij altijd sterk aangesproken, en is kort samengevat mijn diepste motivatie en mijn doelstelling tegelijkertijd geweest. Die tekst komt weer bij mij boven als ik aan 11 oktober denk.

Wat gaat u de maandag na het Congres doen?

Steenkamp (pakt zijn agenda): Dan geef ik college op de Technische Hogeschool in Eindhoven. Over de loonpolitiek in Nederland.

Voor- en achterkant van het gebouwencomplex aan de Dr. Kuypersstraat te Den Haag, waarin, na de restauratie, het CDA-secretariaat en het wetenschappelijk instituut zullen worden gehuisvest (foto: Nick Morelis).

BIJLAGEN

De onderstaande personen werden uitgenodigd een terugblik te leveren. Zij die hebben kunnen bijdragen zijn met een*) aangegeven:

P. J. M. Aalberse
Dr. W. Aalders*)
Mr. W. Aantjes*)
Drs. J. M. Aarden*)
Mr. A. A. M. van Agt
Dr. W. Albeda*)
H. Algra*)
Jhr. dr. F. A. M. Alting von Geusau*)
Mr. F. H. J. J. Andriessen*)
D. Corporaal
Mevr. A. L. van den Beld-Pott*)
Dr. W. P. Berghuis
Mr. F. A. Bibo
Mr. B. W. Biesheuvel*)
Dr. E. Bleumink*)
H. A. de Boer
Dr. C. Boertien
Drs. P. C. W. M. Bogaers
F. Borgman
Drs. W. van den Bos Czn.*)
Mr. W. F. de Gaay Fortman*)
Mevr. T. Bot-van Gijzen*)
Drs. L. P. J. de Bruyn*)
S. Th. van Bijsterveld*)
Dr. S. W. Couwenberg*)
Mr. H. Franken
Mr. J. J. A. M. van Gennip
Dr. B. Goudzwaard*)
Mevr. D. IJ. W. de Graaff-Nauta*)
Drs. L. P. Heukels*)
Drs. J. J. F. M. van der Heijden*)
Mr. W. C. D. Hoogendijk*)
Dr. J. W. van Hulst*)
Dr. P. J. A. Idenburg
Mr. J. L. Janssen van Raay*)

P. J. S. de Jong*)
C. F. Kleisterlee*)
Mevr. Dr. M. A. M. Klompé
Mr. P. H. Kooijmans
Drs. J. de Koning*)
Mr. J. G. H. Krajenbrink*)
Dr. R. J. H. Kruisinga
Dr. D. Th. Kuiper*)
Th. Laan
Mevr. J. van Leeuwen
Dr. L. M. van Leeuwen*)
Mevr. Mr. J. J. M. S. Leyten de Wijkerslooth de Weerdesteyn*)
Drs. R. F. M. Lubbers
J. T. Mellema*)
Mevr. M. G. H. C. Oomen-Ruijten*)
Drs. A. M. Oostlander*)
Drs. J. J. M. Penders*)
Mr. J. H. Prins*)
Dr. G. Puchinger
Dr. C. Rijnsdorp*)
P. J. Rijpstra*)
J. P. van Rijswijk*)
M. W. Schakel
Drs. W. K. N. Schmelzer*)
Mevr. H. R. Scholten*)
Mr. W. Scholten
Mr Y. Scholten
Drs. A. Schouten*)
Ir. W. F. Schut*)
Dr. W. Schuyt
Mevr. E. Sleijser-Tegelaar*)
Drs. R. Smits*)
Mr. A. P. J. M. M. van der Stee
Dr. P. A. J. M. Steenkamp*)
Mevr. H. Tegelaar-Boonacker*)
P. van Tellingen*)
Mr. F. J. F. M. van Thiel
Drs. A. D. W. Tilanus Jr. *)
Mr. R. E. J. M. van der Toorn
Drs. A. H. A. Veenhof*)

Dr. A. Veerman*)
W. J. Vergeer
Dr. G. H. Veringa*)
Mr. O. W. A. Baron van Verschuer*)
K. de Vries
A. J. C. Wagemakers
Mr. C. H. B. J. Winters
Dr. ir. D. de Zeeuw*)
P. H. van Zeil
Drs. R. Zijlstra

De geïnteresseerde lezer die zich verder wil verdiepen in de beschreven gebeurtenissen kan daartoe terecht bij de volgende populaire literatuur:

- „De protestants-christelijke stroming tot 1940”, door prof. dr. I. Lipschits, Kluwer, Deventer
- „Een kleine eeuw kleine luyden”, grepen uit de geschiedenis van de ARP, Stichting Kader- en Vormingswerk ARP, Den Haag, 1974
- „Herinneringen aan de Unie waarin wij ons thuisvoelden”, door drs. A. J. van Dulst, Uniepers, Den Haag, 1980
- „Geschiedenis der KVP”, Centrum voor Staatkundige Vorming, Den Haag, 1980
- „Van Woudschoten tot Hoogeveen”, documentatie over de grondslagdiscussie in het CDA, Stichting Kader- en Vormingswerk ARP, Den Haag, 1976
- „Historical and sociological development of ARP and CDA” door dr. D. Th. Kuiper, in: „Christian Political Options”, ARP, Den Haag, 1979
- Diverse jaargangen van de tijdschriften van de wetenschappelijke instituten van het CDA en van de partijbladen van ARP, CHU en KVP.

55
1982

Op 11 oktober 1980 fuseren KVP, ARP en CHU in het CDA. Dertien bewogen jaren zijn daaraan vooraf gegaan. Jaren waarin veel problemen, meningsverschillen en ook achterdocht overwonnen moesten worden rond de grondslag, de politieke koers, de verkiezingen en de deelname aan de kabinetten De Jong, Biesheuvel, Den Uyl en Van Agt. Jaren waarin het CDA toch stapje voor stapje naderbij is gekomen.

Dit boek gaat over deze groei naar het CDA. Het is een openhartige beschrijving van een uniek proces in de Nederlandse politieke verhoudingen.

Het is geen wetenschappelijke geschiedschrijving, maar een „document humain”: een relaas van hoe een aantal betrokkenen de groei naar het CDA persoonlijk heeft beleefd. De lezer vindt terugblikken van de heren Schmelzer, Biesheuvel, Tilanus, Andriessen, De Zeeuw, Aantjes, De Koning, Steenkamp, Van Verschuer en vele anderen. Ook de „gewone” partijleden komen aan het woord (de actie „Wij horen bij elkaar”), evenals het CDA-Vrouwenberaad, de jongeren en de rechtstreekse leden. Deze impressies zijn geplaatst in een zo volledig mogelijke chronologische weergave van wat zich de afgelopen jaren feitelijk heeft afgespeeld tussen de drie partijen op weg naar het CDA. Het boek is geschreven en samengesteld door een werkgroep vanuit de samenwerkende wetenschappelijke instituten van het CDA.